
**Традиційно-побутові практики
в умовах соціокультурних
трансформацій**

УДК 930:39](571.1/.5)"189"(092)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.02.267>

**СИБІРОЗНАВЧІ
ЕТНОЛОГІЧНІ СТУДІЇ
ПОЛІТВИГНАНЦЯ
Я. СТЕФАНОВИЧА
(90-ті рр. ХІХ ст.)**

Віра Білоус
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7848-180X>
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України
відділ етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, Львів, Україна,
e-mail: bilka3@gmail.com

До маловивчених сторінок історії українського народознавства належить участь співвітчизників у поступі етнологічного сибірознавства. Одним із тих, хто пізнавав цей край у ХІХ ст., був уродженець Сумщини Яків Стефанович. У наукових колах він відомий як активний революціонер-народник, натомість його етнографічна діяльність під час сибірського заслання не потрапляла в поле уваги українських учених. Ці чинники зумовили актуальність обраної теми.

Метою запропонованої розвідки є виявити праці Я. Стефановича з етнології народів Східного Сибіру, встановити особливості збирацької й аналітичної роботи, її новизну та наукову вартість, відтворити основні біографічні віхи вченого в період вигнання.

Джерельною базою статті є опубліковані дослідження та подорожні описи українського політвигнанця, а також спогади його сучасників.

Ключові слова: Я. Стефанович, етнографічні дослідження, традиційна культура, експедиції, евенки, якути.

Vira BILOUS
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7848-180X>
Ph D in History,
Senior Researcher, the Department of Modern Ethnology
The Institute of Ethnology of the National Academy of
Sciences of Ukraine
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: bilka3@gmail.com

**SIBERIAN ETHNOLOGICAL STUDIES
OF POLITICAL EXILE YA. STEFANOVYCH
(90'S OF THE XIX TH CENTURY)**

Introduction. The domain of Ukrainian ethnology includes the studies of traditional culture not only of the own nation, but also of foreign ethnic groups, including those in Siberia. In the conditions of foreign enslavement of Ukraine, the issue of contribution of the compatriots to the understanding of the peoples of the world has rarely been studied, moreover, many of the achievements of our fellow nationals have been appropriated by other nations.

Problem Statement. Today, it is necessary to find and comprehend the Siberian heritage of the fellow nationals and return it to the national intellectual treasury, since this will help to form a holistic view of the role of Ukrainians in the progress of world ethnology. One of those who became acquainted with the traditional culture of autochthons of North Asia in the 19th century was a native of Sumy region, Yakiv Stefanovych. He is well known in the academic circles as an active revolutionary populist, but his ethnographic activity during the Siberian exile is little known to Ukrainian society.

The *purpose* of the proposed article is to identify the works of Ya. Stefanovych on the ethnology of the peoples of Eastern Siberia, to establish their novelty and scientific value, to reproduce the main biographical milestones of the scientist during the exile period.

The *method* of historiographical analysis has helped to determine the circumstances of the emergence of Altaian studies, the form and method of collection and analytical activity. The comparative-historical method made it possible to comprehend the legacy of Ya. Stefanovych in comparison with the achievements in Siberian studies by his predecessors and contemporaries, as well as the modern ethnologists.

The exploratory and analytical work *resulted* in finding out the diverse and fruitful activity of Ya. Stefanovych in North Asia, his involvement has been established in contributing to the knowledge about the most remote eastern ethnic groups of Yakuts and Evenks, the priority in the study of their rock painting and development of methods of recording ritual actions. In *conclusions*, the importance of Ya. Stefanovych's ethnological studies for the world Siberian studies and their demand in the modern Altaian studies are emphasized.

Keyword: Ya. Stefanovych, ethnologic studies, traditional culture, expeditions, Evenks, Yakuts.

Вступ. Принципово важливою, багатогранною й водночас маловивченою цариною українознавства є внесок українців у дослідження традиційної культури зарубіжних народів. Часткою цієї проблематики є пізнання сибірознавчої етнологічної спадщини наших співвітчизників. Зауважу, що польські, а також білоруські історики відшукують та виокремлюють народознавчий доробок у Північній Азії своїх діячів, якими, до прикладу, в XIX ст. були переважно політичні висланці і, відштовхуючись від нього, стверджують про наявність польського чи білоруського сибірознавства. Безперечно, що так само належить чинити і стосовно здобутків українців, які поневолі пізнавали тамтешні народи, починаючи ще від гетьманів Івана Самойловича та Дем'яна Многогрішного. Серед тих, хто в XIX ст. поповнив базовий фонд алтаїстики, є активний революціонер-народник, уродженець Сумщини Яків Стефанович (1854—1915), який є хрестоматійною постаттю в історії українського суспільно-політичного руху. Його етнологічна діяльність у сибірському засланні є не менш плідною, а здобутки використовують тюркологи та тунгусо-маньчжурознавці, однак про нього мало що знають співвітчизники. Означені чинники зумовлюють *актуальність* обраної теми.

Метою запропонованої статті є висвітлити внесок Я. Стефановича у вивчення традиційної культури і побуту народів Східного Сибіру. Для цього потрібно виконати такі *завдання*: відтворити основні біографічні віхи співвітчизника в період заслання; виявити і зібрати його науковий набуток, визначити етнолокальні групи народів Північної Азії, які він досліджував; з'ясувати методи збирацької й аналітичної праці; встановити її новизну, наукову вартість та затребуваність у сучасній алтаїстиці. А це можливо зреалізувати за допомогою *методу* конкретного історіографічного аналізу, що передбачає врахування суспільно-політичних обставин, які зумовили етнологічні пошукування вченого, визначили їхні форми, проблематику тощо. Використано також порівняльно-історичний метод, тобто наукову спадщину Я. Стефановича досліджено у зіставленні з сибірознавчими набутками його попередників та сучасників, а також із новітніми напрацюваннями. *Джерельною* базою статті є опубліковані наукові статті, подорожні описи й мемуари українського політвигнанця, а також спогади його сучасників.

Стан вивчення теми. Якщо постать Я. Стефановича як революціонера-народника ґрунтовно

осмислили українські вчені [1, с. 32—35] та включили до вітчизняних енциклопедій і підручників, то про його наукові пошуки в сибірському засланні є тільки стислі згадки. Так, київська дослідниця В.В. Ніколаєва у статті (1982 р.) про українсько-якутські взаємини лише означила, не вдаючись до глибших студій, його участь в аяно-нельканській експедиції [2, с. 68]. Частіше про сибірознавчий спадок Я. Стефановича йдеться у працях російських істориків, правда, також без докладного аналізу. Зокрема, у розвідці колишнього вимушеного переселенця В.І. Ніколаєва (20-ті рр. XX ст.) про політвигнанців-дослідників Якутії, у монографії В. Ерліха з історіографії Північної Азії (2005 р.) вказано подорожні описи й дослідження вічної мерзлоти Я. Стефановича [3, с. 190; 4, с. 121, 201, 211]. До того ж ці автори цілком безпідставно означають Я. Стефановича як «русского исследователя». А в статті, де українського діяча зараховано, і теж без будь-яких аргументів, до польських учених [5, с. 330].

Основна частина. Я. Стефанович був вихідцем із священицької родини, що проживала у с. Дєптівці, тепер Конотопського р-ну Сумської обл. Навчаючись на медичному факультеті Київського університету, він долучився до політичноактивних ровесників, які в умовах посилення урядової реакції та національного «антракту» (після Валуєвського циркуляру) влилися в радикальні опозиційні течії, зокрема в російське революційне народництво. Молодих ентузіастів (А. Желябова, Д. Лизогуба, Г. Попка, Д. Кибальчича та ін.), з їхнім природним почуттям максималізму та гострим бажанням змінити світ, приваблювали рішучі й жертвні ідеї соціальної справедливості, демократичного суспільного ладу, масового збройного повстання. Вони створювали в Києві, Харкові, Одесі, Єлизаветграді та ін. містах революційні осередки, «ішли в народ» (у селянство) і пропагували обшинний господарський устрій, будили протестний дух. Та український селянин, якому притаманне почуття господаря, не зрозумів прихильників російського замислу «селянського соціалізму». Народна революція не відбулася. Тоді запальна молодь вдалася до терористичних актів проти ненависних урядовців. У результаті активісти були жорстко покарані: одних страчено, інших вигнано в далекий край снігів. Останніх чекала багаторічна каторга на золотих копальнях Забайкалля (іл. 1, 2).

Я. Стефанович належав до найдієвішого в Україні осередку «Київська комуна», а згодом — до «південних бунтарів» (1873—1876 рр.). Залишивши студентську лаву, взяв участь у «ходінні в народ». Його одностудійцями були відомі революціонери Володимир Дебогорій-Мокрієвич, Віра Засулич, Лев Дейч та ін. Зі спогадів сучасників Я. Стефанович постає рішучою, освіченою особистістю, талановитим оратором. «Високий, мускулястий, він мав розумний малоруський тип з відтінком хитруна... У нього була жива уява, схильна до широких замислів, і водночас сильна воля та наполегливість»¹, — зазначав революціонер-народник Л. Тихомиров [6, с. 284, 285].

Невдовзі Я. Стефанович став одним з ініціаторів та організаторів резонансної «чигиринської змови» (1877 р.). Це була спроба підняти селян на повстання проти поміщиків, використовуючи їхню віру в «добраго царя». Активісти розпочали свою діяльність у Чигиринському повіті — на теренах знаменитої «Коліївщини», де повинні б зберегтися стійкі бунтівні традиції. Вони інформували населення про начебто царський маніфест, який проголошував конфіскацію та рівноправний поділ панських земель. А ще по селах Я. Стефанович розповідав про вільні козацькі часи, гетьманщину, читав «Кобзаря». Одним із засобів революційної пропаганди він уважав агітаційні пісні, які мали б виконувати кобзарі. Сам же й писав ці твори, добрав мелодію та навчав народних співців. І справді, активістам удалося сформувати селянські бойові загони, які нараховували понад 1000 осіб. Однак повстання не поширилося на всі регіони, а його ініціаторів заарештували. Я. Стефанович зумів утекти з тюрми. Вдруге ув'язнений у 1882 р. за участь у петербурзькій «Народній волі» [1, с. 32—35; 7, с. 62—63].

Далі — відома й незмінна для всіх «неблагонадійних» «подорож» по етапах до Карійської каторги. Ці тюрми простягалися на 35 км уздовж р. Кари (басейн р. Амур, тепер у Забайкальському краю) та «обслуговували» золоті копальні. Товариш Я. Стефановича по «чигиринській змові» І. Бохановський, добре знаючи його розумові та організаційні можливості, з гіркою констатував «Ех, Яків, Яків! Тобі потрібно міністром бути, а не в острозі сидіти» [6, с. 286]. За ґратами В. Стефанович вів знаний в історичній літературі «Дневник карийця» (видав у

Іл. 1. Яків Стефанович

Іл. 2. Яків Стефанович у часі «ходіння в народ»

1906 р., 168 с.). Писав крохмалом поміж рядками «Юридического вестника».

Наступні біографічні віхи Я. Стефановича відтворюю за уривковими даними, що містяться в його ж наукових публікаціях, а також мемуарах редактора іркутських часописів, російського народника Івана Попова (1862—1942 рр.) [8, с. 9, 96—98, 100—101]. Тож, після карійської тюрми наш земляк перебував на вимушеному поселенні в Якутській області, у 1893—1894 рр. жив у Якутську і був серед

¹ Переклад з російської мови тут і далі — мій.

перших «консерваторів» краєзнавчого музею, який створили в 1891 р. політв'їснлнці. Сьогодні це одне з найбільших у Північній Азії сховищ — Якутський державний об'єднаний музей історії і культури народів Півночі ім. Є. Ярославського. У 1895 р. він переїхав в Іркутськ, далі — у містечко Бодайбо (тепер Іркутська обл.), де вчителював.

Та рутенна служба не могла задовільнити спрагло до громадської і наукової діяльності багатогранно обдарованого Я. Стефановича. Тому він активно дописував до найпопулярнішого періодичного органу сибірського краю — іркутської газети «Восточное обозрение» (мала 20 тис. підписників). Це був один з інтелектуальних осередків колишніх каторжан, які на шпальтах видання порушували гострі суспільно-політичні питання регіону, пропагували ідеї сибірського обласництва (розширення регіонального самоуправління), а також оприлюднювали свої народознавчі замітки. Редактор І. Попов відзначив сміливі статті Я. Стефановича про хабарництво російських управлінців [8, с. 97—98].

Наш краєнин, як і чимало інших енергійних переселенців, залюбки зголошувався до низки топографічних, геодезичних, гідрографічних експедицій, які організовували в цьому, ще не пізаному краю російські відомства. Так, він був учасником пошукової експедиції 1894 р. по Хабаровському краю, шлях якої пролягав від населеного пункту Нелькана до порту Аяна (узбережжя Охотського моря). Її завданням було знайти найзручніший маршрут для колісної дороги через гірський хребет Джугждур (висота понад 1 км) і встановити найкоротше сполучення Якутська з Охотським морем, а звідти — з тихоокеанськими країнами. Наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. українець долучився до наукової подорожі по річці Чуї (притока Лени, Іркутська область), метою якої було знімати географічні ландшафти та наносити їх на карту. Різноманітна діяльність увінчалась появою низки подорожніх описів та наукових статей, що містять, окрім іншого, й етнологічні спостереження та розмисли, а також відомості про хід експедицій.

Перші польові обстеження Я. Стефановича викладені у праці «От Якутска до Аяна. Путевые наблюдения» [9]. З неї дізнаємося, що похід тривав два місяці, а команда складалася з чотирьох топографів і троє з них були родом з України [9, с. 32]. Окрім Я. Стефановича, це учасник київського осередку «Народної волі», житомирський Василь Горинович та керівник

експедиції інженер Павло Олексійович Сікорський. Останній, можливо, належав до відомої київської родини Сікорських, що дала світові знаменитих батька і сина — психіатра Івана Олексійовича (1842—1919 рр., чи часом не брат інженера?) та авіаконструктора Ігоря (1889—1972 рр.) Сікорських.

Дослідників супроводжували місцеві провідники та декілька найманих помічників (для транспортування провізії). Шлях ділився на два відрізки. Від поселення Усть-Маї (тепер Республіка Саха) до Нелькана сплавалися вітрильним судном річкою Маєю. Через мілини команда перевізників (лоцман і бурлаки) часто тягла човни волоком, та ще й дорогу треба було прочищати сокирами від заростей. Далі 200 верст до Аяна пересувалися тундрою і горами верхом на коні або пішо. Іти доводилося бездоріжжям та гуцлавинами, по гострому камінню або слизькому мохові. Часто траплялися й бистрі гірські річки, які долали вброд, тримаючись за хвіст коня (щоб не знесло).

Пошуково-дослідницький караван простилася на десяток метрів, адже складався з 14 верхових і в'ючних коней, на кожного з яких навантажували по 6—8 пудів поклажі. У ній були житній і пшеничний хліб, топлене якутське масло, чаї, солонина, мука, сухарі, намети тощо. Речі перевозили традиційними для кочівних етносів засобами — за допомогою вузьких, дерев'яних скринь, обтягнутих шкірою, великих шкіряних сум і перекидних мішків (на кшталт сакв), дерев'яних фляг тощо. Швидкість руху залежала від складності шляху й коливалася від 8 до 25 верст у день.

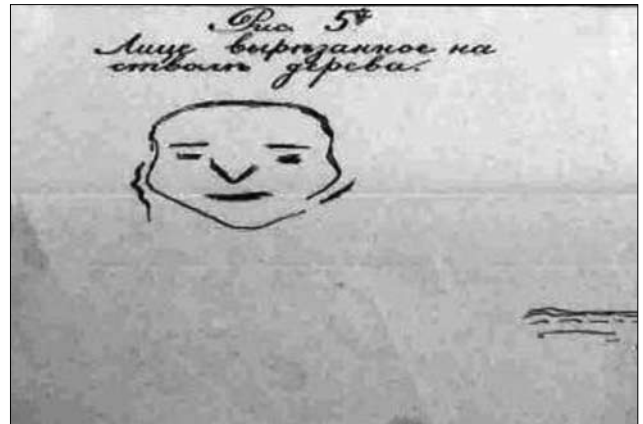
Обов'язком Я. Стефановича було «збирати відомості про географічні особливості краю, характер та економічне становище населення» [9, с. 1]. На цих теренах проживали східні, найменш вивчені (через віддаленість) локальні групи якутів (т. зв. майські) та евенків-оленьєрів і — рибалок (майськональканських). Про них лише уривчасто повідомлялося в топографічних розвідках Я. Орлова, В. Завойка, К. Світлицького, у подорожніх описах письменника І. Гончарова. Це посилює фактографічну вагу істотно докладніших фіксацій Я. Стефановича.

Подорожні замітки містять інформацію про рибальство, оленьєрство, полювання, промисли, харчування, житло (похідне і стаціонарне), домашнє начиння, одяг, громадський і сімейний устрій, звичаєве право та мораль, народні вірування, знання, ветеринарію тюркських та тунгусо-маньчжурських народів

південно-східного Сибіру. Відомості Я. Стефанович отримував унаслідок спостереження й цільового опитування, які занотовував у записник. Його респондентами були провідники (якути та евенки), найняті робітники (лямщики), жителі улусів, господарі юрт, де доводилося ночувати. Працюючи над написанням книги, дослідник, як згадував І. Попов, спеціально приїздив до іркутської бібліотеки Російського географічного товариства [8, с. 96]. Там піднімав зазначену вище краєзнавчу літературу минулих років, зіставляв свої і опубліковані факти та робив самостійні висновки. Останні повсюдно вкраплені в дослідженні.

Особливо сприятливим для етнографа виявився... вкрай виснажливий сплав річкою Маєю, що через складність пересування тривав майже місяць. Неочікувана затримка на цих місцинах дозволила Я. Стефановичеві зафіксувати багато своєрідних реалій з традиційний заняття і промислів осілих мешканців прирічкових територій. Часом, щоб пізнати етнографічні факти, він вдавався до хитрощів. Це стосується відомостей про знаменитий круговий і тривалий танець «ходьє», що виконували рибалки на спільних стоянках. Сучасні сибірознавці розглядають його як частку родових і промислових культів, форму колективної господарської магії тощо [10]. Тож Я. Стефанович умовив провідника вигукнути неподалік гурту евенків заповітний заклик «ходжо», що «зобов'язував» іти в коло всіх, хто його почув. У результаті біля вогнища запально нісся хоровод із 15 чоловік. Темп посилювався, знеможені учасники покидали дійство, воно стихало. Але тут повітря пронизував той же закличний вигук — і коловерть розгорталася з новою силою. Спостерігав за нею етнограф аж до півночі. Його двосторінковий опис локального (налькано-аянського) варіанта евенкійського танцю містить, окрім іншого, супровідні слова-вигуки та ще й з перекладом [9, с. 131—133].

Етнологи наступних століть поцінують також свідчення Я. Стефановича про кочовий побут евенків-оленярів, оскільки він пізнав його «зсередини»: протягом тижня експедитори йшли в супроводі заможного евенка, що займався транспортуванням (за допомогою оленів) товарів. У науковий обіг уведено дані про розпорядок дня, обов'язки чоловіків і жінок, скликання та ловлю оленів з випасу для подальшого кочування, їхнє спорядження, способи нав'ючування, мистецтво верхової їзди, формування каравану тощо [9, с. 117—118, 138—140].

Іл. 3. Різьблене на дереві антропоморфне зображення-оберіг (графічна фіксація Я. Стефановича у праці «От Якутска до Аяна»)

Праця супроводжується ілюстративним матеріалом, зокрема з такої специфічної ділянки традиційного побуту евенків, як невербальна комунікація. Щоб орієнтуватися й вижити в екстремальних умовах безмежної тундри й тайги, їхні споконвічні жителі створили багату систему знаків-повідомлень: про небезпеку чи нічліг, багаті кормовища для оленів чи розставлені пастки на хижого звіра. Були й найрізноманітніші магичні символи тощо. Передавали їх за допомогою надрізів, відповідного розташування гілок, каміння, моху, малюнків на бересті або дерев'яному зрізі та ін. Я. Стефанович описав та замальовував деякі знаки (іл. 3), а також подав їх дешифрування, чимало з таких його відомостей є одиничними в сьогочасній літературі. Приміром, тільки в публікації нашого співвітчизника евенкознавець Г. Василевич знайшла пояснення вирізьблених людських «портретів» на деревах — вони символізували вбитого ворога та були оберегом від помсти [11, с. 187].

Заслугою Я. Стефановича є оприлюднення на сторінках наукового видання даних про наскельні малюнки вохрою на узбережжі р. Маї (поблизу Нелькана), що датуються IV—III тис. до н. е. На відміну від першої, дуже стислої згадки про них місцевого священика В. Мальцева в «Якутских епархиальных ведомостях» (1893 р.), Я. Стефанович зробив їх замальовки (іл. 4), вказав координати пам'яток, засоби відтворення, композиційні особливості. Є й зіставлення з відомими петрогліфами околиць Мінусинська (Красноярський край). Покликаючись на еволюціоністські твердження антрополога Е. Тайлора про типовість малюнка-письма для всіх первісних народів, трактував майські писаниці саме в такому контексті.

Іл. 4. Наскельні петрогліфи неподалік Нелькана, тепер Хабаровський край (зарисовка Я. Стефановича у праці «От Якутска до Аяна»)

Згодом ці зображення, що відкривають багату давню історію та витоки сибірських народів, стали предметом десятка експедиційних обстежень та узагальнювального дослідження А. Окладникова й А. Мазина «Писаницы бассейна реки Алдан» (1979 р.). Автори згадали Я. Стефановича серед відкривачів майського печерного живопису, але традиційно, без зазначення його національної належності [12, с. 3].

Тривале спілкування з носіями евенкійської культури спонукало уродженця Сумщини спростувати думку академіка Петербурзької академії наук, дослідника Сибіру 40-х рр. ХІХ ст. Ф. Міддендорфа про їхні негативні моральні норми та якості. Зокрема, він підкреслив, що: «Особистість, майно, мисливська здобич користуються тут повною недоторканістю і безпечністю». І ще: «На честності тунгусів², на їхньому строгому виконанні обов'язків базуються всі угоди російських і якутських торгівців» [9, с. 146].

Заразом дослідник уважав необхідним подати розлогу бесіду зі старожилом-евенком, що ілюструє ставлення корінних народів до росіян. «З приходом руских краще стало чи гірше? — питаю я діда. — До приходу руских куди краще було... Прийшли рускіє, коней загонили, рибу виловили і звіра розігнали, горілкою тунгусів стали спювати; крадіжки, обман пішов. Зайде рускій в урасу: «Дай, — каже, — масла, молока, риби — я тобі відплачу». Даєш, а від нього нічого не отримуєш. Багаті люди перевелися, всі стали бідними... У нас такий голод почався, що ми, як худоба, траву жували, шкіряні пологи (завіси. — В. Б.) від урас поїли. Пішли рускіє — і риба

² Найменування «тунгуси» — це екзоетонім евенків, що застосовувався до 30-х рр. ХХ ст.

знов появилася, звір вернувся. — Значить, рускіє, по-твоєму, нічого доброго тунгусам не принесли? — Нічого, нічого. — А чай, а хліб, а зброя? — І без того жили, і ситі були» [9, с. 53], — зі злістю відповів 100-літній туземець сурової тундри. І як цей діалог допустили до друку — невідомо.

Окрім таких обурень, експедитори, яких місцеве населення сприймало як представників влади, зібрали чимало й прохань: посприяти в заселенні вільних місцин, спростити процедуру надання земельних наділів, змінити дату ярмарків тощо. «Всі клопотання були передані до якутської обласної управи, а на час виходу праці децю з них навіть вдалося задовільнити», — з гордістю констатував автор подорожніх заміток [9, с. 24, 50].

У результаті важкого і тривалого походу розвідники таки віднайшли сприятливі місцини для колісного тракту Нелькан-Аяну та розробили докладний проект його будівництва. Вихід до Великого океану виявився цілком можливим. До цих планів неодноразово звертатимуться державні транспортні управління, причому в періоди і царату, і радянщини. Будують 200-кілометровий шлях і досі — у 2020 р. заплановано його відкриття [13]. Дорога довжиною у два століття...

Результатом другої експедиції Я. Стефановича (по річці Чуї) було створення локальної гідрографічної карти та поява статті «Река Чуя. С краткими сведениями о ея населении, рыбном и соболином промыслах» [14].

Уміщені тут характеристики традиційної системи життєзабезпечення стосуються народу саха. Найрозлогіше висвітлено соболиний промисел: народні вірування, прикмети, магичні заходи для забезпечення успіху, час полювання, одяг та навіть постіль мисливців, три способи полювання (за допомогою собак, приманок, пасток-огорож), система збуту, способи підробки якісного хутра. Рибальство репрезентовано описами технології заготівлі й збереження риби, різновидами колективної ловлі — із застосуванням заїздок (тип пасток) та стародавнього тризубця за штучного освітлення. Виклад матеріалу перемежовано художніми відступами, що увиразнює ті чи інші етнографічні реалії. Приміром, нічну ловлю Я. Стефанович відтворив так: «В непроглядному мороці ви бачите вогонь, що рухається по ріці й освітлює дивну фігуру з величезним надочником та довгим списом,

яка ратоборствує з якимись невидимими нам ворогами. У легкому тумані, що стелиться по воді, картина набирає неприродно великих розмірів, які своєю фантастичністю лякають уяву» [14, с. 158].

У цій же розвідці автор реконструював побутове явище, що найбільше вразило під час цієї, а також попередньої подорожей. А саме: «найархаїчний, найповільніший, клопітний і небезпечний» спосіб пересування по сибірських кам'янистих річках, яким є тяга суден волоком (або тягнути лямку, в прямому, первинному значенні). Він розповів про засоби та знаряддя такого транспортування (линви й деталі для її кріплення до водного транспорту, а також «шести», «багри» та ін.), роз'яснив переваги людської тягової сили (на відміну від кінської упряжі) тощо. Втрапивши два судна, Я. Стефанович констатував, що «налагодити човен для мандрівки по ріці — це мистецтво» [14, с. 130].

Сибірознавча спадщина Я. Стефановича містить ще одну працю, про яку довідалася з покажчиків літератури про народи Північної Азії [15, с. 85]. Це стаття «На шаманстві» [16].

Розвідка є докладним (20-сторінковим) описом обряду камлання — дійства, під час якого шаман входив в екстаз та виліковував недужого («проганяв злі духи»). Тогочасна наука пояснювала неординарну поведінку та спроможності цілителя переважно з позицій психопатології (В. Богораз, М. Виташевський та ін.). У 50-х рр. XX ст. румунський і американський релігієзнавець, етнолог М. Еліаде тлумачив це як багатомісний досвід різних народів світу входження в релігійно-містичний екстаз, під час якого відбувається вихід в інші виміри буття та вплив на дійсність [17]. Трактують лікувальне шаманство і як давню раціональну техніку психотерапії тощо.

Я. Стефанович не вдався до розмислів, а ставив своєю метою якнайповніше відтворити всі компоненти лікувального шаманства, яке він мав змогу особисто спостерігати. А потрапив на загадкову містерію за таких обставин. Працюючи «консерватором» в якутському музеї, він познайомився, як зазначив у публікації, з шаманом, що зацікавився експонованим костюмом для камлання. Відвідувач так настійливо просив позичити його для ритуалу зцілення, що між чоловіками відбувся «торг». За експонат народний лікар дозволив Я. Стефановичеві бути присутнім і навіть фотографувати під час ритуалу, а також забрати до музею всі задіяні атрибути.

Дослідник серйозно підготувався до події. Попросив боржника підшукати якута, який розмовляв російською і передав би зміст пісень, заклинань і розмов народного «лікаря». Впродовж сеансу, що тривав усю ніч, записував у зошит усе, що побачив і що роз'яснив йому помічник. Пробував і знимкувати. Та спалахи пристрою викликали такий подив і пожвавлення серед присутніх, що геть затьмарили чаклунство шамана. Зрозуміло, що той одразу ж заборонив фотографування. Та Я. Стефанович не здався: замалював найхарактерніші пози, а по закінченні «вистави» просив виконавця повторити їх спеціально для фото.

Автор зазначив, що не зміг зафіксувати послідовність усіх дій учасників обряду, що пов'язано з непередбачуваною поведінкою головного героя. Я. Стефановичеві не раз доводилось ухилитися то від бубна, що летів на присутніх, то від жаринок, якими шаман лякав духів... Він планував заповнити такі прогалини, а також звірити тлумачення перекладача окремих епізодів під час чергової зустрічі із шаманом. Однак це не вдалося зреалізувати, за чим дуже жалкував.

Усе ж усі основні складники лікувального шаманства було зафіксовано. Реконструкція ритуалу розпочинається з одягу «чародія» та підготовчих заходів, що включали виготовлення амулетів (дерев'яних птахів, брязкалец тощо). Саме дійство автор описав яскраво, виразно передавши містичність атмосфери та ефектні обрядодії — чревовіщання (відтворення звуків без артикуляції губ), монологи-скликання духів-помічників і, звичайно, несамовиті танці.

«Шаман поступово входить в азарт: він рухається все швидше і швидше, закинута назад голова з напівзакритими очима починає метатись у різні боки, удари в бубен частішають... Гарний танець, який на театральних підмостках міг би викликати голосні оплески, закінчувався запаморочливим обертанням на одному місці. Чародій злився наче в один нерухомий стовп»... [16, с. 36]

Сучасні вчені констатують, що, незважаючи на велику кількість описів камлання, чимало з його моментів недостатньо висвітлені. До прикладу, дослідники, будучи вражені екзальтованою поведінкою основного виконавця, рідко помічали співучасть у ритуалі всіх присутніх [18, с. 46]. А ось Я. Стефанович неодноразово наголошував саме на таких моментах (повторення глядачами заклинань шамана, їхніх схвальних вигуків щодо його неординарних обдарувань тощо). Зазначені

обрядові моменти є допоміжними засобами навіювання — важливого компоненту лікувального шаманства. Тому відомості про них допомагають глибше пізнати сутність цього феномену сибірських народів.

Важливою є і заувага спостерігача щодо урбаністичних впливів, що були зумовлені тривалим проживанням шамана в місті. Їх дослідник побачив у текстах камлань: прагнучи забрати в темних сил душу хворого, цілитель «торгується з ними як крамар, заговорює зуби і звільняється від них за допомогою обдурення» [16, с. 46].

Порівнявши це видовище зі ще одним аналогічним, яке також спостерігав особисто, вчений указав їхні відмінності та збіги та дійшов такого висновку. Існує єдина схема обряду, яку варіює кожний шаман залежно від свого натхнення та... матеріального статку «пацієнта».

У розглянутих працях Я. Стефанович виразно постає фаховим збирачем-етнографом, що розумів усі нюанси означеної професії. Про це свідчать, окрім згаданих фактів, ще його роздуми—рекомендації щодо методики збору матеріалу. Наголосивши на необхідності фіксації імпровізованих текстів заклинань, він у статті 1897 р. вказав на доцільність застосування фонографа (1877 р. винайдення). Нагадаю, що в Росії цей новітній пристрій щойно почав уводитись у практику фольклорних фіксацій (записи російських пісень Ю. Блока, Є. Ліньової у 1894—1897 рр.). Щодо фонографічного увічнення традиційної обрядовості сибірських народів, то його розпочав В. Іохельсон у 1901 р. [19], тобто через чотири роки після поради Я. Стефановича. Цікаво, що в 1911 році цю ж тему продовжив та розвинув знаний етнолог, археолог, академік Д. Анучін — стаття «О применении фонографа к этнографии в частности в записи шаманского камлания в Средне-Колымске Якутской области» [20]. Отож, наш земляк, проживаючи в далекій закутині Росії, пропагував найновіший засіб документування фольклору та обрядових дійств, випередивши своїх колег, поміж ними і титулованих петербурзьких учених.

Від праці Я. Стефановича про шаманство неоднораз відштовхувався етнограф і фольклорист Д. Зеленин у фундаментальному дослідженні «Культ онгонов в Сибири. Пережитки тотемизма в идеологии сибирских народов». Приміром, він екстраполював його зауваги щодо функціонального призначення ритуальних фігу-

рок на інші, подібні атрибути шаманства і так з'ясував низку таємниць давньої релігії [21, с. 380].

Із далеких земель Я. Стефанович повернувся в рідну Чернігівську губернію в 1903 р., а 1915 року знайшов вічний спочинок у с. Колядині (тепер Талалаївський р-н, Чернігівської області). Могила збереглася, на її плиті напис «*Стефанович Яків Васильович — український революціонер-народник. 1854—1915 рр.*».

Висновки. Виявлені джерела (публікації Я. Стефановича, спогади його колег) ілюструють різногранну і плідну діяльність Я. Стефановича в діяльності вивчення традиційної культури і побуту народів Сибіру. Він здійснив одні з перших розлогих етнографічних описів найвіддаленіших (східних) етногруп якутів та евенків, йому ж належить пріоритетність у дослідженні їхнього наскельного живопису, а також у розробці методики фіксації ритуальних дійств. Його фактографічний матеріал та аналітичні міркування використовують фахівці з алтаїстики впродовж двох століть. Своєю професійною і самовідданою працею в холодній тундрі та важкопрохідній тайзі Я. Стефанович предметно долучився до формування українського етнологічного сходознавства, зокрема його сибірознавчого напрямку.

1. Волковинський В. Революційний тероризм у XIX ст. *Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XIX ст. Історичні нариси*. Київ: Наукова думка, 2002. С. 30—72.
2. Ніколаєва В. З історії українсько-якутських зв'язків. *Український історичний журнал*. 1982. Ч. 19. С. 67—73.
3. Николаев В. Политическая ссылка в изучении Якутского края. В *Якутской неволе. Из истории политической ссылки в Якутской области. Сборник материалов и воспоминаний*. Москва, 1927. С. 181—202.
4. Эрлих В. Научная книга Сибири и Дальнего Востока в XVIII — в начале XIX века. Новосибирск, 2005. 390 с.
5. Ремизовский В. Геологи-поляки (из материалов личного архива) *Вестник Сахалинского музея*. Южно-Сахалинск, 2002. № 9. С. 329—331.
6. Тихомиров Л. *Тени прошлого*. Москва: Издательство журнала «Москва», 2000. 720 с.
7. Рябинін-Скляревський О. Українські пісні Якова Стефановича. *Україна*. Київ, 1924. Кн. 4. С. 62—63.
8. Попов И. *Забутые иркутские страницы. Записки редактора*. Иркутск: Восточно-сибирское книжное издательство, 1989. 384 с.

9. Стефанович Я. От Якутска до Аяна. Путевые наблюдения. *Записки Восточно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества*. 1896. Т. 2. Вып. 3. 185 с.
10. Лукина А. Круговые танцы, их значение и роль в жизнедеятельности народов Севера. *Культура и цивилизация*. Ногинск, 2017. Т. 7. № 4а. С. 665—679.
11. Василевич Г. Эвенки. *Историко-этнографические очерки (XVIII—начало XX в.)*. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1969. 305 с.
12. Окладников А., Мазин А. *Писаницы бассейна реки Алдан*. Новосибирск, 1979. 152 с.
13. *Хабаровский край поможет выйти Якутии к морю*. URL: <http://yakutia.info/article/176044> (дата звернення — 10.10.2019)
14. Стефанович Я. Река Чуя. С краткими сведениями о ее населении, рыбном и соболином промыслах. *Известия ВСО ИРГО*. Иркутск, 1900. Т. XXX. № 2—3. С. 130—164.
15. Попов А. *Материалы для библиографии русской литературы по изучению шаманства североазиатских народов*. Ленинград, 1932. 118 с.
16. Стефанович Я. На шаманстве. *Землеведение*. Москва, 1897. Кн. I—II. С. 29—48.
17. Элиаде М. *Шаманизм и древнейшие способы экстаза*. Киев: София, 2000. 480 с.
18. Вайнштейн С., Москаленко Н. Проблемы тувинского шаманства: генезис, избранничество, эффективность лечебных камлань, современный ренессанс. *Шаманизм и ранние религиозные представления*. Москва, 1995. С. 62—75.
19. Слободин С. Выдающийся исследователь северных народов. (К 150-летию со дня рождения В.И. Иохельсона). *Этнографическое обозрение*. 2005. № 5. С. 14—30.
20. Анучин Д. О применении фонографа к этнографии в частности в записи шаманского камлания в Средне-Кольмске Якутской области. *Труды Музыкально-этнографической комиссии Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии*. Москва, 1911. Т. II. С. 269—297.
21. Зеленин Д. *Культ онгонов в Сибири. Пережитки тотемизма в идеологии сибирских народов*. Москва; Ленинград, 1936. 436 с.
- Erlich, V. (2005). *Scientific Book of Siberia and the Russian Far East in the XVIII th — beginning of the XX th century*. Novosibirsk [in Russian].
- Remizovskij, V. (2002). Polish geologists (from materials of personal archive). *Vestnik Sahalinskogo muzeja*, 9, 329—331 [in Russian].
- Tihomirov, L. (2000). *Shadows of the new*. Moskva: Izdatel'stvo zhurnala «Moskva» [in Russian].
- Riabinin-Skliarevs'kyj, O. (1924). Ukrainian songs by Yakiv Stefanovych. *Ukraina*, 4, 62—63. Kyiv [in Ukrainian].
- Popov, I. (1989). *Forgotten Irkutsk pages. Notes of the editor*. Irkutsk: Vostochno-sibirskoe knizhnoe izdatel'stvo [in Russian].
- Stefanovich, Ja. (1896). From Yakutsk to Ayan. Track observations. *Zapiski Vostochno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshhestva* (Vol. 2, is. 3, pp. 1—185). Irkutsk [in Russian].
- Lukina, A. (2017). Krugovye tantsy ikh znachenie i rol' v zhiznedeyatel'nosti narodov Severa. *Culture and Civilization* (Vol. 7, is. 4A, pp. 665—679). Noginsk [in Russian].
- Vasilevich, G. (1969). *Evenks. Historical and ethnographic essays (18th — beginning of the 20th centuries)*. Leningrad: Nauka. Leningradskoe otdelenie [in Russian].
- Okladnikov, A., & Mazin, A. (1979). *The scribbles of the Aldan river basin*. Novosibirsk [in Russian].
- The Khabarovsk Krai will help Yakutia to get to the sea. Retrieved from: <http://yakutia.info/article/176044> (Last accessed: 10.10 2019).
- Stefanovich, Ja. (1900). The Chuya River. With brief information about its population, fishery and sable industry. *Izvestija Vostochno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshhestva* (Vol. 30, is. 2—3, pp. 30—164). Irkutsk [in Russian].
- Popov, A. (1932). *Materials for bibliography of Russian literature on the study of shamanism of the North Asian peoples*. Leningrad [in Russian].
- Stefanovich, Ja. (1897). On shamanism. *Zemlevedenie*, 1—2, 29—48. Moskva [in Russian].
- Jeliade, M. (2000). *Shamanism and the most ancient ways of ecstasy*. Kiev: Sofija [in Russian].
- Vajnshtejn, S., & Moskalenko, N. (1995). Problems of the Tuvan shamanism: genesis, chosenness, efficiency of healing shamanistic rituals, modern renaissance. *Shamanism and early religious beliefs* (pp. 62—75). Moskva [in Russian].
- Slobodin, S. (2005). The Remarkable Scholar of Northern Peoples (Toward the 150th Anniversary of V.I. Jochelson). *Ethnographic survey*, 5, 14—30 [in Russian].
- Anuchin, D. (1911). On the application of the phonograph in ethnography in particular in the record of shamanistic rituals in Srednekolymsk of the Yakutiya region. *Trudy Musical'no-ethnograficheskoi komissii Obshhestva ljubitelej estestvoznaniia, antropologii i etnografii* (Vol. 2, pp. 269—297). Moskva [in Russian].
- Zelenin, D. (1936). *The cult of the Ongons in Siberia. Remnants of totemism in the ideology of the Siberian peoples*. Moskva; Leningrad [in Russian].

REFERENCES

- Volkovyns'kyj, V. (2002). Revolutionary terrorism in the 19th century. *Political terror and terrorism in Ukraine in the 19th—20th centuries. Historical essay* (pp. 30—72). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Nikolaieva, V. (1982). From the history of Ukrainian-Yakut relations. *Ukrainian historical Journal*, 19, 67—73 [in Ukrainian].
- Nikolaev, V. (1927). Political reference in the study of the Yakut region. In *Yakut captivity. From the history of political exile in the Yakut region. Collection of materials and memories* (pp. 181—202). Moskva [in Russian].